

## Reconsidering the Place of Space in Bergson's and Deleuze's Philosophies of Duration

Hojatollah Rahimi\*

### Abstract

Despite the central importance of the concept of duration, the concept of space occupies a marginal place in Bergson's and Deleuze's philosophies. Duration, according to Bergson, is a nonspatial concept so that we can imagine it without space. Duration, for Deleuze, is like naturing nature and cause in itself. Duration, according to Deleuze, is the cause of its internal differentiation and qualitative multiplicity. Duration, conceptualised in such a way, proposes an atomic, individualistic, and free-from-social-relation perspective. The strategy of this paper was to play Bergson against Deleuze and Deleuze against Bergson to highlight the place of space in the philosophy of duration, and to introduce duration as a spatial construction. For this, this paper, following Deleuze, has considered duration as a spatial simultaneity and, following Bergson has argued that not only the cause of duration differentiation situates in space, but also space is the cause of duration differentiation. This way of conceptualization allows us to highlight the place of space; to speak of duration as a politics, and to transit it from a private sphere to a public sphere (i.e. socio-spatial constructionism). This conceptualization limits the freedom left to duration in Bergson's and Deleuze's philosophies.

**Keywords:** Duration, Space, Spatial simultaneity of duration, Politics.

### Introduction

Bergson and Deleuze were pioneer philosophers of time and space in the 20th century. Bergson and Deleuze distinguish between two kinds of time: spatialized time and real

\* Assistant Professor of Geography, Yazd University, Yazd, Iran, rahimi.h@yazd.ac.ir

Date received: 24/04/2024, Date of acceptance: 19/03/2024



time or duration. Spatialized time is a time in which conscious states can be counted. This kind of time has been called spatialized time by Bergson and Deleuze because space is quantitative and countable. In contrast, real time or duration is the succession of our conscious states when we, as living beings, refrain from separating our present state from former states. Conscious states, in terms of duration philosophy, are qualitative and uncountable. Despite the central importance of the concept of duration, it seems that the concept of space occupies a marginal place in Bergson and Deleuze's philosophy. Duration, according to Bergson, is a nonspatial concept so that we can imagine it without space. Duration, as Deleuze conceptualizes it, is, like nature, cause in itself. It is, according to Deleuze, the cause of its internal process of differentiation and qualitative multiplicity. Duration, conceptualized in such a way, proposes an atomic, individualistic and free-from-social-relation perspective to encounter duration. Although this perspective makes it possible to speak of "multiplicity of organization", it is not able to provide a complementary organizational movement in the opposite direction, i.e. from a multiplicity of organization to unity of organization. Accordingly, the duration divides itself into divergent lines of differentiation and multiplicity.

### **Materials & Methods**

The strategy of this paper was to play Bergson against Deleuze and Deleuze against Bergson to highlight the place of space in the philosophy of duration, and to introduce duration as a spatial construction. For this, this paper, following Deleuze, considered duration as a spatial simultaneity. Also, it, following Bergson, has argued that not only the cause of duration differentiation situates in space, but also space is the cause of duration differentiation. To do this, this paper, first analysed the metaphysical nature of space in Bergson's philosophy. In the next section, it was argued that space as a quantitative multiplicity is the cause of qualitative multiplicity and differentiation. Finally, in the third section, following Deleuze, the duration will be considered as a spatial simultaneity of moments.

### **Discussion & Result**

This paper argued that Bergson has distinguished spatialized time from real time or duration only in reference to two different spatial metaphors. In other words, in transition from spatialized time to duration, he has replaced one spatial metaphor with another. Spatialized time is conceptualized as a separated succession of conscious states on a geometrical line, while duration is imagined as a non-separated succession of the

moments on a geometrical point. Conscious states in terms of spatialized time are in juxtaposition with each other, while they all interpenetrate each other from the point of view of duration.

The latter metaphor is close to Deleuze's interpretation of the concept of duration. Duration, for Deleuze, is a spatial simultaneity of conscious states. To penetrate each other, moments need a point as a centre, and the centre necessarily produces its margins. The dialectics of centrality, i.e., the dialectics between the centre and margin, indicates that the concept of duration not only refers to the spatio-temporal simultaneity of moments but also the marginalization of certain moments and the centralization of others. Bergson's famous metaphor of the cone supports this centre-margin-based interpretation. This paper has argued that the processes of centralization and marginalization are the results of socio-spatial construction.

Although duration, according to Deleuze, is a spatial concept, he ignores the causal effects of space on the process of differentiation. Duration, for Deleuze, is the cause of its internal differentiation. Duration, for him, is like a naturing nature and plays the role of an entirely independent variable from space. Space is treated as though it does not play any role in the qualitative differentiation of duration. In contrast to Deleuze, Bergson believed that the cause of the differentiation situates in space as a quantitative multiplicity. One way to speak of space as the cause of qualitative differentiation is to base it on relations between durations. This entails considering a particular duration as a moving object that moves forward unceasingly alongside different divergent lines of differentiation that continuously change their spatial arrangement in relation to each other. Depending on what kind of arrangements, a particular duration experiences different ways of differentiation. Accordingly, it can be argued that duration is not only in space but also by space.

## **Conclusion**

This way of conceptualization allows us to highlight the place of space in the philosophy of duration, to speak of duration as a space of politics, and to transit it from a private sphere to a public sphere (i.e. socio-spatial constructionism). This way of conceptualization limits the freedom left to duration in Bergson's and Deleuze's philosophies.

## Bibliography

- Anderson B. (2006) Becoming and being hopeful: towards a theory of affect. *Environment and planning d: society and space* 24: 733-752.
- Bergson H. (1889) *Time and free will: An essay on the immediate data of consciousness*: Routledge.
- Bergson H. (1896) *Matter and memory*: Courier Corporation.
- Bergson H. (1907) *Creative evolution*: University Press of America.
- Buchanan I and Lambert G. (2005) *Deleuze and space*: Edinburgh University Press Edinburgh.
- Deleuze G. (1988) *Bergsonism*: Zone Books.
- Deleuze G. (2004) *Desert islands: And other texts, 1953-1974*: Semiotext(e).
- Foucault M. (1984) Space, knowledge and power. *The foucault reader* 239: Pantheon Books.
- Hardt M. (1993) *Gilles Deleuze: An apprenticeship in philosophy*: Routledge.
- Kant I. (1996) *Critique of pure reason*: Hackett Publishing Co.
- Kant I. (1929) *Kant's inaugural dissertation and early writings on space*: The Open court publishing company.
- Lawson VA and Staeheli LA. (1990) Realism and the practice of geography. *The Professional Geographer* 42: 13-20.
- Lefebvre H. (1991) *The production of space*: Oxford Blackwell.
- Leibniz GW and Clarke S. (2000) *Leibniz and Clarke: Correspondence*: Hackett Publishing Co.
- Merriman P. (2012) Human geography without time-space 1. *Transactions of the institute of British Geographers* 37: 13-27.
- Mullarkey J and Pearson K. (2002) *Henri Bergson: Key Writings*: Continuum.
- Sayer A. (1985) The difference that space makes. *Social relations and spatial structures*. Springer, 49-66.
- Soja EW. (1985) The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation. *Social relations and spatial structures*. Springer, 90-127.
- Whitehead AN. (2015) *The concept of nature*: Springer.

## بازنگری جای فضا در فلسفه دیرند برگسن و دلوز

حجت‌اله رحیمی\*

### چکیده

دیرند در فلسفه برگسن به نحوی مفهوم‌سازی شده است که گویا مفهومی غیرفضایی و بدون فضا قابل تصور است و در فلسفه دلوز به نحوی کاملاً مستقل از فضا و به‌مثابه علت تمام تفاوت‌یابی و کثرت‌کیفی خود مفهوم‌سازی می‌شود، گویی که فضا فاقد اثر علی بر فرایند تفاوت‌یابی کیفی دیرند است. این شیوه مفهوم‌سازی باعث می‌شود که فضا دارای موقعیت فرعی در فلسفه دیرند برگسن و دلوز باشد و از سوی دیگر، دیرند در چارچوب رویکرد اتمی، فردگرایانه و فارغ از مناسبات اجتماعی-فضایی و قدرت مطرح شود. هدف مقاله حاضر این بود که با قراردادن برگسن علیه دلوز و دلوز علیه برگسن، دیرند را با اتکاء به دیدگاه دلوز به‌مثابه یک همبودی فضایی مطرح کند تا از این طریق، ابعاد فضایی دیرند برجسته شود و از سوی دیگر، با اتکاء به دیدگاه برگسن، علت تفاوت‌یابی دیرند را نه آن گونه که دلوز مدعی است تماماً درونی، بلکه بخشی از آن را بیرونی و در فضا قرار بدهد. این استراتژی موجب می‌شود تا در گام اول جای فضا در فلسفه دیرند با تأکید بر فضا به‌مثابه علت تفاوت‌یابی دیرند برجسته شود و در گام دوم دیرند از حوزه خصوصی وارد حوزه عمومی، سیاست و برساخت‌گرایی اجتماعی-فضایی شود.

**کلیدواژه‌ها:** دیرند، توالی فضایی، همبودی فضایی، سیاست.

### ۱. مقدمه

فضا (جغرافیا) و زمان (تاریخ) همواره در پیش‌زمینه مباحث فلسفه قرار دارند. عبارت پیش‌زمینه به معنای آن نیست که این مولفه‌ها دارای نقش فرعی در پیشبرد مباحث فلسفی هستند، بلکه

\* استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه یزد، rahimi.h@yazd.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳



برعکس، فضا و زمان را باید عرصه‌ای در نظر گرفت که سایر مباحث در چارچوب آن‌ها عرضه می‌شوند. به بیان دیگر، فضا و زمان را باید قفسی در نظر گرفت که قدرت و دامنه پرواز سایر مفاهیم فلسفی را تعیین می‌کنند. وایتهد (Whitehead, 2015: 22) درباره اهمیت این دو مفهوم فلسفی می‌نویسد «به مراتب چیزی بیش از یک گراف‌گویی قابل گذشت است اگر بگوییم که تعیین معنای طبیعت اصولاً خود را به بحث درباره ویژگی زمان و ویژگی فضا تقلیل می‌دهد». هم‌چنین، فوکو (Foucault, 1984: 252) در مصاحبه‌ای که با نشریه جغرافیایی هرودت انجام داد، اظهار می‌کند که «فضا در تمام اشکال زندگی جمعی عامل بنیادین است؛ فضا در تمام شیوه‌های اعمال قدرت، بنیادین است».

برگسن (Bergson) یکی از فیلسوفان پیشگام در بحث زمان و فضا در قرن بیستم است که فلسفه فضا و زمان را به‌ویژه با وساطت آرای دلوز (Deleuze) تحت تأثیر قرار داد. برگسن و دلوز مناسبات میان فضا و زمان را تشریح می‌کنند تا بتوانند مفهوم کلیدی دیگری یعنی دیرند را از درون این مناسبات استخراج و تشریح کنند. مفهوم دیرند یکی از مفاهیم پایه‌ای در سنت پدیدارشناسی و پساساختارگرایی، به‌ویژه در مباحث جدیدی مانند جغرافیاهای عواطف، جغرافیاهای شادی و جغرافیاهای فراموشی است (برای مثال ر.ک. Merriman, 2012; Anderson, 2005; Buchanan and Lambert, 2006). برگسن در مطالعات خود از فضا و زمان، به دو نوع زمان اشاره می‌کند: زمان فضایی و زمان واقعی یا دیرند (Bergson, 1889: 100). از نظر او، «زمان به‌مثابه عرصه‌ای که ما درون آن اقدام به شمارش می‌کنیم و تمیز می‌دهیم، چیزی جز فضا نیست» (Bergson, 1889: 91). این زمان، همان زمان فضایی شده است، اما

دیرند ناب صورتی است که توالی حالات خودآگاهی ما، هنگامی که نفس ما خود را در معرض زیستن قرار می‌دهد، پذیرا می‌شوند، یعنی زمانی که نفس ما میان حالت کنونی خود و حالات پیشین تمایز نمی‌گذارد. [...] کافی است در هنگام یادآوری این حالات [یعنی حالات پیشین]، آن‌ها را همانند نقاطی که در کنار یکدیگر هستند، کنار حالت بالفعل خود قرار نداد، بلکه گذشته و اکنون را درون یک کل ارگانیک صورت‌بندی کند (Bergson, 1889: 100-101).

او برای توضیح تمایز میان زمان فضایی و دیرند از مثال زیر استفاده می‌کند (Bergson, 1889: 103). او نقطه a را بر روی یک خط مستقیم با طول بی‌نهایت تصور می‌کند که نقطه مفروض بر روی آن در حال حرکت است. اگر این نقطه به وجود خودش آگاه بود، می‌بایست درون خود احساس تغییر کند و یک توالی را درک کند، زیرا حرکت می‌کند. از نظر برگسن، درک توالی حرکت توسط نقطه مفروض بر روی خط مفروض ممکن است به دو شکل اتفاق بیفتد: (۱) یا

نقطه خودآگاه مفروض از ایده فضا برخوردار است و توالی حالاتی را که او از میان آن‌ها عبور می‌کند به شکل یک خط درک می‌کند؛ (۲) یا نقطه خودآگاه از ایده فضا برخوردار نیست و در نتیجه توالی مذکور را نمی‌تواند به شکل یک خط درک کند، بلکه این حالات درون یکدیگر هضم می‌شوند و در یکدیگر نفوذ می‌کنند. حالت اول از نظر برگسن به زمان فضایی و حالت دوم به دیرند ناب اشاره دارد.

مقاله حاضر با طرح این پرسش که حالات چگونه می‌توانند درون یکدیگر هضم شوند و در یکدیگر نفوذ کنند، اگر فضایی وجود نداشته باشد تا حالات مفروض در آن‌جا درون یکدیگر هضم شوند و نفوذ کنند؟ استدلال می‌کند که تمایز برگسن میان زمان فضایی و زمان واقعی یا همان دیرند صرفاً متبنی بر دو استعاره متفاوت فضایی استوار است و در انتقال از زمان فضایی به زمان واقعی (دیرند) تنها یک استعاره فضایی جایگزین استعاره دیگر شده است و فلسفه دیرند، آنگونه که توسط برگسن ارائه شده است، نتوانسته است خود را از مفهوم فضا نجات بدهد. به بیان دیگر، درحالی که فهم برگسن از زمان فضایی بر تصویری از توالی لحظه‌های با فاصله بر روی یک خط هندسی مبتنی است، دیرند بر تصویری از توالی بدون فاصله لحظه‌ها بر روی یک نقطه هندسی استوار است. استعاره دوم به تفسیر دلوز از مفهوم دیرند به مثابه همبودی لحظه‌ها به جای توالی لحظه‌ها نزدیک است. دلوز در برگسنیسم می‌نویسد «همبودی به فضا بازمی‌گردد» (Deleuze, 1988: 60). در نهایت دیدگاه برگسن و دلوز دو بر دو استعاره متفاوت فضایی استوار هستند و مفهوم دیرند، آنگونه که توسط برگسن ارائه شده است، همچنان مفهوم فضایی است و برخلاف نظر برگسن، نمی‌توان دیرند را بدون فضا تصور کرد. در مقاله حاضر، با تأکید بر دیدگاه‌های دلوز درباره دیرند به مثابه همبودی فضایی لحظه‌ها و همبودی فضایی دیرندها تلاش می‌شود، جنبه‌های فضایی دیرند که در آثار برگسن، کم‌اهمیت نشان داده شده است، برجسته شود. از سوی دیگر، دلوز استدلال می‌کند دیرند «قبل از هر چیز، بی‌واسطه از خودش متفاوت است» (Deleuze, 2004: 42) و سپس می‌نویسد «دیرند شبیه طبیعت طبیعت‌آفرین (nature naturante) است و ماده شبیه طبیعت مخلوق (nature naturee)» (Deleuze, 1988: 93). دلوز از طریق مقایسه دیرند با طبیعت طبیعت‌آفرین قصد دارد بگوید علت تفاوت‌یابی دیرند درونی است و فضا به مثابه یک عامل بیرونی تأثیری بر فرایند تفاوت‌یابی دیرند ندارد. برگسن در جهت مخالف با دلوز، با پذیرش بیرونی بودن علت تفاوت‌یابی دیرند می‌نویسد «ملاحظه می‌کنیم که پدیدارهای روانی، فی‌نفسه کیفیت محض یا کثرت کیفی هستند، و از سوی دیگر، علت آن‌ها در فضا که یک کمیت است، قرار دارد» (Bergson, 1889: 224-286).

درحالی که دلوز نیروی این تفاوت‌یابی را قبل از هر چیز نه بیرونی و ناشی از فضا، بلکه درونی و ناشی از خودِ دیرند می‌داند. از نظر او «تفاوت‌یابی مشخصاً از مقاومت حیات در مواجهه با ماده که همان فضا است، ناشی می‌شود، ولیکن ابتدا/ و پیش از هر چیز از نیروی انفجاری و درونی ناشی می‌شود که حیات در درون خود حمل می‌کند» (Deleuze, 1988: 93). و فضا عامل ثانوی در تفاوت‌یابی حیات یا همان دیرند است، در حالی که در فلسفه برگسن، فضا عامل بنیادین و نه ثانوی تفاوت‌یابی کثرت‌های کیفی یا محض مانند پدیدارهای روانی است. همانطور که ملاحظه می‌شود، هر دو فیلسوف به دو طریق متفاوت سعی می‌کنند فضا را در موقعیت ثانوی و حاشیه‌ای در مباحث دیرند قرار بدهند. از یک سو، برگسن تلاش می‌کند نشان بدهد که مفهوم دیرند را می‌توان و باید بدون مفهوم فضا تصور کرد. از سوی دیگر، اگرچه دلوز معتقد است که دیرند را باید برحسب همبودی درک کرد و همبودی به فضا برمی‌گردد، اما او تلاش می‌کند نشان بدهد که علت تفاوت‌یابی دیرند ناشی از خود دیرند است و فضا در درجه دوم اهمیت است. این پیش‌فرض‌ها ناشی از رویکرد هستی‌شناختی اتمی برگسن و دلوز به مفهوم دیرند است. براساس این رویکرد، دیرند در وضعیت گسستگی از فضایی است که درون آن قرار دارد و درون آن زیسته و تجربه می‌شود. اگر بخواهیم از اصطلاحات لوفور برای توصیف نگرش برگسن و دلوز به دیرند استفاده کنیم، می‌توان گفت درون دیرند، یعنی همین امر «زیسته» است که «قلمرو خصوصی خودش را، اگرچه کمابیش قدرتمند و همواره به‌طریق خصمانه‌ای علیه فضای عمومی، اظهار می‌کند» (Lefebvre, 1991: 362).

## ۲. روش‌شناسی پژوهش

مقاله حاضر با قراردادن استدلال‌های برگسن علیه دلوز و استدلال‌های دلوز علیه برگسن، مفهوم دیرند را براساس تفسیر برگسن از فضا به‌مثابه علت اولیه و بنیادین تفاوت‌یابی دیرند و براساس تفسیر دلوز از دیرند به‌مثابه همبودی فضایی لحظه‌ها تفسیر می‌کند. این شیوه تفسیر جای فضا را در فلسفه دیرند برجسته می‌کند؛ امکان بحث را درباره دیرند به‌مثابه یک امر سیاسی فراهم می‌کند؛ و آن را از حوزه خصوصی و فردگرایی وارد حوزه عمومی و مناسبات اجتماعی (برساخت‌گرایی اجتماعی) می‌کند. بدیهی است که انتقال دیرند به حوزه عمومی و استقرار دوباره آن در فضا، حوزه آزادی و عمل دیرند را محدودتر از چیزی می‌کند که در فلسفه برگسن و دلوز مورد نظر است. به‌این منظور، مقاله حاضر، نخست با تکیه بر آرای برگسن



استدلال می‌کند فضا به‌مثابه یک کثرت کمی، علت اولیه و بنیادین تفاوت‌یابی و تکثیر کیفی دیرند است. سپس در گام دوم، براساس دیدگاه دلوز استدلال می‌شود که مفهوم دیرند در فلسفه برگسن مبتنی بر استعاره فضایی نقطه و به‌مثابه همبودی فضایی لحظه‌ها است و بر اساس این دیدگاه، در قالب دوگانه مرکز-حاشیه، به‌مثابه سیاست و برساخته اجتماعی تفسیر و تحلیل می‌شود.

### ۳. یافته‌های پژوهش

#### ۱.۳ فضا به‌مثابه علت بنیادین تفاوت‌یابی کیفی دیرند

همانطور که اشاره شد، علت تفاوت‌یابی دیرند براساس فلسفه دلوز تماماً درونی است و فضا نقش ثانوی در تفاوت‌یابی آن دارد. فضا در این بخش از نوشتار براساس آرای برگسن، به‌مثابه علت بنیادین تفاوت‌یابی دیرند معرفی می‌شود. یکی از گزاره‌های اصلی برگسن درباره فضا این است که فضا یک کثرت عددی، فاقد ناهمگونی، فاقد کیفیت، بدون محتوا و در نتیجه نامتعین است (Bergson, 1889: 95). فضا واقعیتی تماماً بالفعل است که برخلاف دیرند، نمی‌تواند بیشتر از آنچه قبلاً بوده است، بشود. به بیان دیگر، فضا برخلاف دیرند فاقد هر گونه تفاوت‌یابی کیفی است. فضا برای برگسن یک فضای مطلق است و نه فضای رابطه‌ای. اگر بخواهیم دقیق‌تر بیان کنیم، در فضا بیرونیّت متقابل وجود دارد. از نظر برگسن «در فضا هرگز چیزی بیشتر از یک موقعیت واحد [...] وجود ندارد. زیرا چیزی از موقعیت‌های گذشته باقی نمانده است» (Bergson, 1889: 108). توالی‌ها پدیده‌ها و مناسبات میان اشیائی که درون فضا وجود دارند، تنها برای ناظر خودآگاه وجود دارد و معنا دارند و نه برای پدیده‌هایی که فاقد خودآگاهی هستند. از نظر برگسن هر پدیده‌ای دارای یک موقعیت فضایی و دارای امتداد در فضا است. بنابراین، هویت فضایی یک شیء وابسته به وجود سایر اشیاء نیست. هر شیء در فضا، چه سایر اشیاء وجود داشته باشند یا وجود نداشته باشند، هم‌چنان فضامند است، زیرا دارای یک موقعیت فضایی و دارای امتداد است. برگسن با تأکید بر موقعیت‌های واحد اشیاء و هستی‌ها در فضا، شیوه خاصی از مناسبات میان هستی خودآگاه و زمان را نیز مطرح می‌کند: هستی هنگامی که آن را به‌مثابه چیزی فاقد خودآگاهی در فضا تصور کنیم «برای همیشه محکوم به ماندن در زمان حال است» (Bergson, 1889: 105)، زیرا وجود زمان گذشته و زمان آینده مستلزم وجود هستی خودآگاه است. در جهان واقعی و جهانی که خودآگاهی در آن حضور ندارد، صرفاً

بیرون‌بودگی‌های بدون توالی وجود دارند، و مسیرهایی که هستی طی می‌کند، صرفاً نسبت‌هایی از موقعیت‌های منفصل فضایی هستند که از ارتباط با گذشته و آینده محروم شده‌اند.

از نظر برگسن، فضا به این سبب که همگن است، امری نامتعیّن است و همانطور که لاینیتس اشاره می‌کند، اگرچه ناشناختنی نیست، ولیکن غیرقابل تشخیص (indiscernible) است (Leibniz and Clarke, 2000: 24). فضا امری تماماً نامتعیّن و خارج از خود است، و برای رویت‌پذیر شدن نیازمند دیرند یا همان هستی خودآگاه است. فضا از طریق حضور دیرند رویت‌پذیر می‌شود. از نظر برگسن اگرچه فضا توسط اشیاء، خواه این که خودآگاه باشند یا ناخودآگاه، پیموده می‌شود و عرصه حرکت اشیاء است، ولی خود فضا «بدون حرکت» است (Bergson, 1889: 115). علیرغم این که برگسن معتقد است فضا ثابت و بدون حرکت است، اما ترجیح می‌دهد «تأکید بسیار زیادی بر روی مسئله واقعیت مطلق فضا» (Bergson, 1889: 90-91) نگذارد. فضا در فلسفه او، در اصلی‌ترین واقعیت خود، فاقد ناظر خودآگاه و یک بیرون‌بودگی فاقد توالی است درحالی که وجود و معرفت به مفهوم زمان گذشته و زمان آینده وابسته به وجود ناظر خودآگاه است. فضا برای برگسن یک مفهوم چهاربعدی است، یعنی زمان یکی از اجزای آن محسوب می‌شود. او برای این که استدلال کند فضا چهاربعدی است، نقطه‌ای را بر روی یک خط فرضی تصور می‌کند که در حال حرکت است. نقطه مذکور تنها هنگامی می‌تواند توالی حرکت خود را درک کند، که بتواند بر فراز این خط قرار بگیرد و هم‌زمان چندین نقطه از خط مذکور را در مجاورت یکدیگر درک کند (Bergson, 1889: 103). از آن‌جا که ما دارای توانایی درک توالی هستیم، پس ما خود را بیرون از خط و در یک فضای چهاربعدی تصور می‌کنیم. در اینجا موضع برگسن درباره زمان به موضع کانت نزدیک است که معتقد بود اشیاء «قابل بازنمایی برحسب تخیل‌های فضایی هستند» (Kant, 1929: 10). درک توالی حرکت، افزون بر درک مجاورت نقاط پیموده‌شده، به طور هم‌زمان، بُعد زمان را به فضا می‌افزاید و مفهوم فضای چهاربعدی را در فلسفه برگسن تشکیل می‌دهد (Bergson, 1889: 109). با وجود این شباهت، موضع برگسن درباره فضا از برخی جهات با موضع کانت متفاوت است. برای مثال، کانت برخلاف برگسن، فضا را یک مفهوم تحلیلی نمی‌داند که بتوان آن را از چیزی انتزاع کرد، بلکه آن را «صورتی از شهود و در نتیجه جزء سازمان انتزاعی ذهن» ما، «امر پیشینی»، «شرط امکان پدیدارها» «و یک شهود ناب» (Kant, 1996: 28, 78) در نظر می‌گیرد و در موضعی مخالف با موضع واقع‌گرایانه برگسن که فضا را بیرون از ما قرار می‌دهد (Bergson, 1889: 116)، کانت فضا را درون انسان به مثابه موجودی خودآگاه و پیش از تجربه‌های انسان، از جمله تجربه

دیرند که برگسن این تجربه را به‌مثابه یک تجربه زیسته در نظر می‌گیرد (Bergson, 1889: 191)، قرار می‌دهد.

هم‌چنین، فضا از نظر برگسن امری تقسیم‌پذیر است و «ما می‌توانیم بپذیریم فضا تا بی‌نهایت قابل تقسیم است» (Bergson, 1889: 114). اگر استدلال برگسن را از منظر کلارک ارزیابی کنیم، متوجه تناقض در گزاره برگسن درباره تقسیم‌پذیری بیکران فضا می‌شویم. از نظر کلارک «این پیش‌فرض که فضا به اجزاء تقسیم می‌شود، دارای تناقض است، زیرا باید درون خود یک جزء معین از فضا، فضایی وجود داشته باشد، که همزمان باید فرض شود هم تقسیم می‌شود و هم تقسیم نمی‌شود» (Leibniz and Clarke, 2000: 33).

باوجود این، اگرچه خود فضا امری نامتعین است، اما باعث تعین اجسامی می‌شود که درون آن قرار دارند. اگرچه برگسن فضا را صرفاً به‌مثابه یک عامل متمایزکننده کمی در نظر می‌گیرد و می‌نویسد «فضا چیزی است که ما را قادر می‌کند تعداد معینی از حواس مشابه و هم‌زمان را از یکدیگر متمایز کنیم. بنابراین، مبنایی برای تمایزگذاری غیرکیفی است» (Bergson, 1889: 95)، اما این جمله برگسن به‌معنای آن نیست که برگسن معتقد بود فضا فقط مبنای تمایزهای کمی است و نمی‌تواند به‌مثابه علت تمایزگذاری کیفی عمل نماید. برعکس، او در *زمان و اراده آزاد* می‌نویسد «پدیدارهای روانی، فی‌نفسه کیفیت محض یا کثرت کیفی هستند، و [...]، علت [کثرت‌یابی کیفی] آن‌ها در فضا که یک کمیت است، قرار دارد» (Bergson, 1889: 224, 286). براساس این گزاره، علت کثرت‌یابی کیفی پدیدارهای روانی مانند دیرند یک عامل کمی به نام فضا است. بنابر این اظهار نظر برگسن، دیرند تنها درون فضا نیست، بلکه به‌واسطه آن نیز هست. برای این که بتوانیم فضا را به‌مثابه علت پدیدارهای روانی یا همان کثرت‌های کیفی در نظر بگیریم، ضروری است هر دیرند را در همبودی با سایر دیرندها تعریف کنیم و برای این منظور، همانطور که دلوز نیز اشاره می‌کند (Deleuze, 1988: 49)، ضروری است فضا را به‌مثابه عنصری که در میان دیرندها قرار می‌گیرد، تعریف کنیم و به فلسفه دیرند برگسن بیفزاییم. با این تعریف می‌توان فضا را به‌مثابه عامل بنیادین تفاوت‌های کیفی دیرند در نظر گرفت. اگر دیرند را یک کثرت کیفی در نظر بگیریم که برای وجود کیفی خود، در نهایت به فضا نیاز دارد و اگر مجموعه‌ای (بیش از یک دیرند) از دیرندها یا هستی‌های خودآگاه را در نظر بگیریم و فضا را به‌مثابه میان‌بودگی آن‌ها (Deleuze, 1988: 49) در نظر بگیریم، در آن صورت نظامی از مناسبات فضایی میان دیرندها را خواهیم داشت که خود این مناسبات و آرایش‌های فضایی می‌تواند باعث ایجاد تفاوت‌های کیفی هر دیرند در نسبت با سایر دیرندها شود. براساس این مناسبات

فضایی که میان دیرندها شکل می‌گیرد، می‌توانیم گفت فضا علت بنیادین و اولیه کثرت‌ها و تفاوت‌یابی‌های کیفی است. همانطور که سایر با تبعیت از هاره (Harré) می‌نویسد «مناسبات فضایی میان آن‌ها موجب تفاوت‌های اساسی می‌شود» (Sayer, 1985: 52). تفاوت‌یابی یک دیرند در نتیجه مناسبات آن با سایر دیرندها و تغییر پیوسته آرایش مناسبات فضایی میان آن‌ها، صرفاً یک تفاوت‌یابی کمی نیست، بلکه تفاوت‌یابی کیفی نیز است که شیوه فعلیت‌یابی و حرکت هستی خودآگاه را به طور پیوسته تحت تأثیر قرار می‌دهد. تحلیل دیرند در چارچوب نظامی از مناسبات میان دیرندها و براساس فضا به‌مثابه درون‌بودگی دیرندها مستلزم این پیش‌فرض است که یک دیرند را در حال حرکت در مجاورت مجموعه‌ای از دیرندها در نظر بگیریم که هر یک از آن‌ها نیز بر روی خطوط واگرا و همگرایی متفاوتی در حال حرکت هستند و با تغییر پیوسته مناسبات فضایی این خطوط نسبت به یکدیگر، شیوه‌های متکثری از فعلیت‌یابی را برای یک دیرند خاص فراهم می‌کنند.

دلوز نیز همانند برگسن معتقد است دیرند را باید برحسب همبودی درک کنیم ولی برخلاف برگسن معتقد است «همبودی به فضا بازمی‌گردد. [...] دیرند در واقع یک توالی واقعی است، اما تنها به این سبب که عمیقاً یک همبودی بالقوه است. همبودی با همه سطوح، همه تنش‌ها، همه درجه‌های انقباض و انبساط» (Deleuze, 1988: 60). همبودی براساس دیدگاه دلوز دارای دو معنای متفاوت اما به هم پیوسته است. از یک سو، همبودی به همزمانی زمان‌های حال، گذشته و آینده درون یک دیرند (هستی خودآگاه) اشاره می‌کند و از سوی دیگر، به همبودی چند دیرند در یک فضا و مناسبات فضایی میان چند دیرند اشاره می‌کند. این دو معنا به هم پیوسته هستند، زیرا کیفیت تفاوت‌یابی دیرند تحت تأثیر همبودی فضایی آن دیرند با سایر دیرندها است. انتقال از مفهوم فضا به‌مثابه فرمی از بیرون‌بودگی به مفهوم دیگری از فضا یعنی فضا به‌مثابه عاملی که در میان دیرندها قرار دارد (Deleuze, 1988: 49) و تعریف‌کننده همبودی دیرندها است، نیرویی از تفاوت‌گذاری را برای فضا به‌رسمیت می‌شناسد که صرفاً کمی نیست، بلکه کیفی نیز هست. فضا نه تنها موجب تفاوت‌یابی کمی دیرند می‌شود، بلکه از طریق آرایش‌های فضایی متفاوتی که در مجموعه‌ای از دیرندها ایجاد می‌شود، موجب تفاوت‌یابی‌های کیفی نیز می‌شود و اگرچه خودش همگن و تکرارپذیر است اما موجب ناهمسانی کیفی دیرند می‌شود. در بخش بعدی نوشتار حاضر، این موضع اخیر، یعنی دیرند به‌مثابه همبودی فضایی مجموعه‌ای از دیرندها را گسترش می‌دهیم تا آن را به‌مثابه امر سیاسی تحلیل و از عرصه خصوصی به عرصه عمومی منتقل کنیم.

### ۲.۳ دیرند به‌مثابه همبودهای فضایی

از نظر دلوز برای تعریف دیرند به‌مثابه انباشت گذشته در زمان حال ایجاب می‌کند که آن را برحسب همبودی تعریف کنیم نه برحسب توالی (Deleuze, 1988: 60). توالی دیرند را در فلسفه دلوز باید نه براساس مجاورت و همسایگی لحظه‌ها در کنار یکدیگر، بلکه باید برحسب نفوذکنندگی لحظه‌ها درون یکدیگر تحلیل کرد، یعنی برحسب «توالی بدون جدایی» و گسستگی (Mullarkey and Pearson, 2002: 205). همبودی در فلسفه دلوز به معنای آن است که چند لحظه متفاوت زمانی یک فضای واحد را در یک زمان واحد اشغال کنند. بنابراین، دیرند در فلسفه دلوز هم‌چنان حامل مفهومی از فضا است و هرگز بدون آن قابل بازنمایی و تجربه نیست. در فلسفه برگسن نیز می‌توان گزاره‌هایی را یافت که می‌توانند به تحلیل ما در این باره کمک کنند.

دلوز در برگسنیسم از این وضعیت یعنی ترکیب توالی و نفوذ متقابل لحظه‌ها درون یکدیگر، تحت عنوان تناقض‌های دیرند بحث می‌کند. خودآگاهی به‌دلیل برخورداری از ویژگی یا قدرت توزیع‌شدن بدون آن که تقسیم شود، قادر است به‌طور هم‌زمان بر سه لحظه زمانی (گذشته، حال، آینده) متمرکز شود و این لحظه‌ها را به‌صورت هم‌زمان به‌مثابه یک کل تجربه کند. اما آنچه برای مقاصد این نوشتار دارای اهمیت است این موضوع است که دیرند در فلسفه دلوز هم‌چنان تصویری از فضا را پیش‌فرض می‌گیرد و بر آن استوار است، حتی اگر این سه لحظه را به‌نحو همبودی و درون یکدیگر تصور کنیم، زیرا مفهوم دیرند برگسنی در پیش‌زمینه خود، نقطه‌ای را در فضا در نظر می‌گیرد که در یک زمان واحد توسط سه لحظه متفاوت اشغال می‌شود. این نقطه برخلاف نقاط موجود در فضای عددی، نامتعیین و همگن نیست، بلکه متفاوت و ناهمگن است. اگرچه نقطه در فضا ثابت است، اما دیرندی که بر این نقطه مستقر است، مطلقاً ثابت نیست، بلکه براساس فلسفه برگسن و دلوز، این نقطه منقبض‌ترین سطح گذشته است و کثرتی از نوسانات دیرند را در خود می‌پذیرد. فضایی که برحسب دیرند توصیف می‌شود فضای همبودی جریان‌ها و همبودی لحظه‌ها است. اگر این نقطه را حذف کنیم، معلوم نیست این جریان‌ها و لحظه‌ها در کجا قادر خواهند بود درون یکدیگر نفوذ کنند و چگونه می‌توانند استقرار پیدا می‌کنند؟ بنابراین، ملاحظه می‌شود که فضا در نظریه دیرند برگسن و دلوز، برخلاف تلاشی که آن‌ها برای حذف مفهوم فضا از فلسفه خود انجام می‌دهند، نه تنها اهمیت خود را از دست نمی‌دهد، بلکه اهمیت مضاعفی به‌دست می‌آورد، زیرا دیرند بدون تصور پیشینی یک نقطه خاص، حتی اگر این نقطه به‌مثابه نقطه‌ای ایده‌آل در نظر گرفته شود،

نمی‌تواند وجود داشته باشد. به بیان دیگر، برای این که دیرند وجود داشته باشد، به فضای جهت استقرار نیاز دارد که گذشته بتواند در آن جا منقبض شود و انبساط ماده از آن جا آغاز شود. اگرچه خودآگاهی، به‌طور پیوسته جای خود را میان سطوح متفاوت دیرند تغییر می‌دهد، ولی روابط و مناسبات میان این سطوح و لحظه‌ها نسبت به یکدیگر ثابت است و هرگز تغییر نمی‌کند: «گذشته در حالی که بوده است، نمی‌آید بلکه [همیشه و به طور ثابت] با حال همبود می‌شود» (Deleuze, 1988: 61). کل گذشته به تمامی بر سطوح متعدد انقباض و انبساط (Deleuze, 1988: 61) تکرار می‌شود و این مناسبات همواره ثابت است و پیوسته تکرار می‌شود.

در اینجا زاویه دید مقاله را نسبت به دیرند تغییر می‌دهیم تا همانطور که پیشتر اشاره شد، بتوانیم آن را به مثابه امر سیاسی و اجتماعی و درون عرصه سیاست و اجتماع تفسیر کنیم. برای این که این لحظه‌ها بتوانند درون یکدیگر نفوذ کنند، یا ذوب شوند، پیشاپیش ضروری است نقطه‌ای را در فضا به‌مثابه نقطه مرکزی این درهم‌تنیدگی‌ها تصور کنیم. تنها در فضا است که می‌توان برای دیرند یک نقطه مرکزی تصور کرد. این همان چیزی است که برگسن در ماده و یاد به آن اشاره می‌کند «همواره خاطرات مسلطی نیز وجود دارند، همانند نقاط نشانه‌ای [یا نقاط مرکزی] که دیگر خاطرات در حول آن‌ها یک هاله مبهم را ایجاد می‌کنند» (Deleuze, 1988: 61; Bergson, 1896: 223). این نقاط نشانه‌ای یا مرکزی به‌نحو خودکار، حاشیه خود را نیز تولید می‌کنند؛ چیزی که لوفور از آن به نام دیالکتیک مرکزیت نام می‌برد (Lefebvre, 1991: 331) و اشاره به این مضمون دارد که ایده دیرند نه تنها مبتنی بر کثرت نفوذ و همبودگی بالقوه آن‌ها در یک نقطه واحد است، بلکه هم‌چنین مستلزم به‌حاشیه‌راندن و مرکززدایی سطوح و مناطق دیگری از دیرند نیز هست. استعاره مشهور مخروط برگسن نیز با این شیوه تفسیر مطابقت دارد (Deleuze, 1988: 60; Bergson, 1896: 197). تمام بخش‌های گذشته دارای اهمیت همسانی در وضعیت کنونی نیستند. خود برگسن نیز تدقیق می‌کند که ما خودمان را «ابتدا در گذشته عام، سپس درون منطقه‌ای معینی از آن گذشته [...] ساکن می‌کنیم» (Bergson, 1896: 171)، زیرا همه چیزهایی که به گذشته تعلق دارند، در وضعیت کنونی دارای اهمیت یکسانی نیستند.

هنگامی که دیرند را به‌مثابه درهم‌تنیدگی لحظه‌ها در پیرامون یک نقطه مرکزی و برحسب دیالکتیک مرکزیت تحلیل می‌کنیم، می‌توان دیرند را به‌مثابه عرصه سیاست و امر سیاسی-اجتماعی تفسیر کرد. مسئله‌ای که درباره دیرند اهمیت دارد مسئله چگونگی تعیین و شناسایی فرایندهایی است که عناصر معلومی از گذشته را به نقاط مرکزی تبدیل می‌کند و عناصر دیگر آن را به حاشیه می‌راند. مسئله بر سر این نیست که هر یک از سطوح موردنظر در استعاره

مخروط برگسن، «کل گذشته ما را، اگرچه در حالتی کمابیش فشرده، در خود حفظ می‌کند» (Deleuze, 1988: 61)، بلکه مسئله بر سر این است که هر سطح به‌نحو یکسانی کل گذشته را منقبض نمی‌کند و در نتیجه، جهش ما درون «عناصر هستی‌شناختی گذشته» (Deleuze, 1988: 61)، به‌نحو یکسان و کاملاً آزادانه اتفاق نمی‌افتد، بلکه خودمان را «در سطح [مشخص و] خاصی که گمان می‌کنیم با نیازهای بالفعل منطبق است، ساکن می‌کنیم» (Deleuze, 1988: 62). عناصر گذشته تا جایی دارای اهمیت کانونی هستند و به نقاط مرکزی تبدیل می‌شوند که با نیازهای بالفعل دیرند مطابقت داشته باشند. این مطابقت مولفه دیگری را به مفهوم دیرند می‌افزاید که نوشتار حاضر آن را سیاست دیرند یا سیاست چرخش-جهت‌گیری نام‌گذاری می‌کند. برای این که بتوانیم دیرند را از حوزه خصوصی و از یک وضعیت اتمی به حوزه عمومی انتقال بدهیم، کافی است بر روی این مطابقت تأکید شود. آن سطحی از عناصر گذشته توسط دیرند در زمان حال یادآوری می‌شوند که با نیازهای بالفعل هستی‌های دیرند یا خودآگاه منطبق باشند و مشخص است که بخش عمده‌ای از نیازهای بالفعل دیرند در حوزه عمومی و درون مناسباتی که میان دیرندها در جریان است، تعریف و تعیین، یا اگر بخواهیم از اصطلاحات امروزی استفاده کنیم، بر ساخته می‌شوند. نیازها به‌صورت اجتماعی ساخته می‌شوند و دیرند نمی‌تواند فارغ از این مناسبات تجربه شود، بلکه دیرند به‌مثابه یک تجربه زیسته، یک کنش فضایی-اجتماعی نیز هست. «زیستن مترادف با مشارکت در تولید فضای اجتماعی، مترادف با شکل‌دهی به و شکل‌یابی توسط فضا‌مندی پیوسته در حال تغییر است» (Soja, 1985: 90; Lawson and Staeheli, 1990). اگرچه حرکت عامل خودآگاه پیش‌بینی‌ناپذیر و همراه با خلاقیت، آزادی و آفرینش است، اما از سوی دیگر، می‌توان دیرند را برحسب نیازهای بالفعل و براساس محدودیت و ضرورت نیز مفهوم‌سازی کرد. براساس این تفسیر، دیرند از خصالتی متناقض برخوردار است: از یک‌سو، باید آن را به‌مثابه نوعی فرایند واقعیت‌یابی تفسیر کرد که فاقد آفرینش و آزادی است و صرفاً برحسب واقعیت‌یابی نیازهایش حرکت می‌کند و از سوی دیگر، می‌توان آن را به عنوان فرایند فعلیت‌یابی خلاق و آزادانه‌ای در نظر گرفت که با آفرینش، انتخاب و سیاست همراه است.

دیرند تنها از طریق کنش است که می‌تواند بر این خصالت متناقض یعنی آزادی و محدودیت توأمان خود فائق آید. همانطور که خود برگسن اشاره می‌کند «کنش ارباب دیرند است» (Bergson, 1896: 23). براساس همین خصالت متناقض است که برگسن مدعی است که فلسفه او که از آن با عنوان فلسفه حیات یاد می‌کند، «هم از مکانیسم و هم از غایت‌گرایی فراتر

می‌رود» (Bergson, 1907: 57). فراروی برگسن در اینجا به معنای آن نیست که او مکانیسم و غایت‌گرایی را به کنار می‌گذارد، بلکه برعکس او می‌کوشد هر دوی این رویکردها را برای توضیح مفهوم دیرند به کار بگیرد، اگر پروژه او به غایت‌گرایی قرابت بیشتری دارد اما با مکانیسم نیز بیگانه نیست. او در تحول خلاق قصد دارد از رویکرد غایت‌گرایی سنتی فراتر برود تا پیچیدگی بیشتری را برای این رویکرد فراهم کند. رویکرد غایت‌گرایی برگسنی برخلاف غایت‌گرایی سنتی فاقد وحدت‌پایان بالفعل دیرند است. پایان در نظریه غایت‌گرایی برگسن بالفعل نیست، بلکه بالقوه است. درحالی که رویکرد غایت‌گرایی سنتی یک نقطه آغاز و یک نقطه پایان را برای حرکت هستی در نظر می‌گیرد، رویکرد برگسن اگرچه یک «نیروی آغازین» مشترک (Bergson, 1907: 58-97) را به عنوان پیش‌فرض در نظر می‌گیرد و این همان جنبه مکانیسمی فلسفه حیات او است، اما دیرند در فلسفه او هرگز به یک نقطه پایانی مشخص نمی‌رسد و هرگز از حرکت «نمی‌ایستد»- و این نکته وجه تمایز غایت‌گرایی برگسن از غایت‌گرایی سنتی است. پایان و غایت در فلسفه دیرند برگسنی به نحو بالقوه یعنی به مثابه پایانی که تماماً به فعلیت نمی‌رسد و همواره مستعد آغاز دوباره و پایان‌های بالقوه دیگر است، پدیدار می‌شود. هر کنشی دارای آغاز و پایان است اما پایان هر کنش، آغازی برای یک کنش دیگر است. او مفهوم خود از غایت‌گرایی را برحسب تمایز میان دو مفهوم سازمان (organization) و ساختار (manufacturing) و با جانبداری از مفهوم غایت‌گرایی سازمان‌محور در مقایسه با غایت‌گرایی ساختارگرا توضیح می‌دهد. براساس فلسفه او، سازمان «از نقطه‌ای که تقریباً یک نقطه ریاضی است، آغاز می‌کند، و براساس امواج متحد‌المركز که به گسترش یافتن ادامه می‌دهند، به اطراف منتشر می‌شود» (Bergson, 1907: 102-103). دیرند در فلسفه برگسن، دارای یک نقطه وحدت‌بخش بالقوه و فعلیت‌یابی بر روی خطوط تفاوت‌یابی واگرایانه است. همانطور که اشاره شد، عناصری از رویکرد مکانیستی نیز هم‌چنان در فلسفه دیرند او حفظ می‌شوند. در جریان حرکت و انتشار دیرند، همانگونه که خود برگسن می‌نویسد «چیزی از امر کل باید درون اجزاء باقی بماند» (Bergson, 1907: 61). بنابراین، خطوط واگرای که در جریان تحول خلاق دیرند، پیوسته به اطراف منتشر می‌شوند، فعلیت‌یابی‌های مشابهی را نیز تجربه می‌کنند. غایت برای او «نه پیش‌رو، بلکه پشت سر است» (Bergson, 1907: 115) و «به گذشته با عمیق‌ترین ریشه‌های آن در پیوند باقی می‌ماند» (Bergson, 1896: 171).

فلسفه ترکیبی برگسن، یعنی ترکیب نگرش‌های غایت‌گرایی و مکانیستی درباره حرکت دیرند و حیات برای فلسفه سیاسی معاصر دارای اهمیت است، زیرا این رویکرد، برخلاف



تأکید افراطی دلوز بر غایت‌گرایی سازمان‌محور که امکان ایجاد یک حرکت سازمانی مکمل را از بین می‌برد، امکان حرکت در جهت معکوس یعنی در جهت وحدت را نیز فراهم می‌کند. هارت معتقد است یکی از نقایص سیستم فلسفی دلوز این است که دیرند در فلسفه او ناتوان از ایجاد حرکتی وحدت‌بخش است و هر چه بیشتر به سوی واگرایی حرکت می‌کند و منتشر می‌شود (Hardt, 1993: 20). در نتیجه امکان سازمان‌دهی کنش‌های سیاسی جمعی در فلسفه دلوز وجود ندارد. فلسفه دلوز رویکردی اتمی به کنش‌های سیاسی دارد، یعنی کنش‌های سیاسی در فلسفه او فردگرایانه است نه جمعی. در مقابل، تأکید برگسن بر این استدلال که «به سبب یک انگیزه بنیادین کل است که حرکت اجزاء استمرار می‌یابد» (Bergson, 1907: 61)، فضایی را برای ایجاد حرکت‌های وحدت‌بخش در حیات دیرند باز می‌گشاید.

#### ۴. بحث و نتیجه‌گیری

دیرند در فلسفه برگسن به نحوی مفهوم‌سازی می‌شود که گویا مفهومی غیرفضایی و کاملاً مستقل از مفهوم فضا است و در فلسفه دلوز به نحوی مفهوم‌سازی می‌شود که گویا دیرند به نحوی کاملاً مستقل از فضا، علت اولیه و بنیادین تمام تفاوت‌یابی و کثرت کیفی خود است. این دو پیش‌فرض موجب می‌شود که جای فضا در فلسفه دیرند کم‌اهمیت به نظر برسد و هم‌چنین، دیرند از چشم‌اندازی اتمی، فردگرایانه و بدون توجه به مناسبات فضایی میان دیرندها بحث شود. نوشتار حاضر با اتخاذ یک رویکرد گزینشی (برگسن علیه دلوز—دلوز علیه برگسن)، دیرند را با اتکاء به دیدگاه دلوز به مثابه یک همبودی فضایی مطرح کرد و از سوی دیگر، با اتکاء به دیدگاه برگسن، علت بنیادین تفاوت‌یابی دیرند در فضا قرار داد تا در گام اول دیرند را از حوزه خصوصی وارد حوزه عمومی و سیاست کند؛ و در گام دوم جای فضا را در فلسفه دیرند با تأکید بر فضا به مثابه علت تفاوت‌یابی دیرند برجسته کند. در نوشتار حاضر استدلال شد که مفهوم دیرند در فلسفه برگسن هم‌چنان مبتنی بر استعاره‌های فضایی است و در تمایزگذاری میان زمان فضایی و زمان واقعی (دیرند)، تنها استعاره‌های فضایی ما برای توصیف هر یک از زمان‌های مذکور جایگزین شده است. این دیدگاه منطبق با دیدگاه دلوز از مفهوم دیرند در برگسنیسم است که به دیرند به مثابه فضای همبودی لحظه‌ها می‌نگرد تا توالی زمانی لحظه‌ها. با وجود این، برخلاف دیدگاه دلوز، نوشتار حاضر استدلال کرد که علت تفاوت‌یابی دیرند تماماً درونی نیست و همان‌طور که خود برگسن اشاره می‌کند، علت بنیادین تفاوت‌یابی دیرند، در فضا قرار دارد. حتی اگر فضا را به مثابه یک کثرت کمی تعریف کنیم، فضا موجب

تفاوت‌یابی کیفی دیرند است. نوشتار حاضر با فضایی کردن مجدد مفهوم دیرند برگسنی، این مفهوم را از یک حوزه کاملاً خصوصی به حوزه کاملاً عمومی و به‌حوزه سیاست منتقل می‌کند. همان‌طور که تشریح شد، تصمیم‌گیری درباره این‌که چه عناصری از گذشته یادآوری بشوند و به‌عنوان نقاط کانونی شناسایی شوند و چه عناصری از گذشته به حاشیه می‌روند و موقتاً فراموش می‌شوند، نه در حوزه خصوصی، بلکه در مناسبات اجتماعی و توسط مناسبات اجتماعی انجام می‌شود.

### کتاب‌نامه

- Anderson B. (2006) Becoming and being hopeful: towards a theory of affect. *Environment and planning d: society and space* 24: 733-752.
- Bergson H. (1889) *Time and free will: An essay on the immediate data of consciousness*: Routledge.
- Bergson H. (1896) *Matter and memory*: Courier Corporation.
- Bergson H. (1907) *Creative evolution*: University Press of America.
- Buchanan I and Lambert G. (2005) *Deleuze and space*: Edinburgh University Press Edinburgh.
- Deleuze G. (1988) *Bergsonism*: Zone Books.
- Deleuze G. (2004) *Desert islands: And other texts, 1953-1974*: Semiotext(e).
- Foucault M. (1984) Space, knowledge and power. *The foucault reader* 239: Pantheon Books.
- Hardt M. (1993) *Gilles Deleuze: An apprenticeship in philosophy*: Routledge.
- Kant I. (1996) *Critique of pure reason*: Hackett Publishing Co.
- Kant I. (1929) *Kant's inaugural dissertation and early writings on space*: The Open court publishing company.
- Lawson VA and Staeheli LA. (1990) Realism and the practice of geography. *The Professional Geographer* 42: 13-20.
- Lefebvre H. (1991) *The production of space*: Oxford Blackwell.
- Leibniz GW and Clarke S. (2000) *Leibniz and Clarke: Correspondence*: Hackett Publishing Co.
- Merriman P. (2012) Human geography without time-space 1. *Transactions of the institute of British Geographers* 37: 13-27.
- Mullarkey J and Pearson K. (2002) *Henri Bergson: Key Writings*: Continuum.
- Sayer A. (1985) The difference that space makes. *Social relations and spatial structures*. Springer, 49-66.
- Soja EW. (1985) The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation. *Social relations and spatial structures*. Springer, 90-127.
- Whitehead AN. (2015) *The concept of nature*: Springer.